

نگاهی به سمت قبله در برخی مساجد اصفهان و بررسی علل وجود انحراف در بعضی از آنها

محمودرضا شایسته

به دست می آید (این انحراف دارای سمت جنوب شرقی - شمال غربی می باشد - پلان شماره ۱).

سپس این سؤال در ذهن بیننده شکل می گیرد که اصولاً چرا محور اصلی میدان به موازات چهارباغ عباسی در نظر گرفته نشده با این فرض که می دانیم هر دو تقریباً به طور همزمان و به احتمال زیاد به دست یک نفر طراحی شده اند. در اینجا ذهن پرسشگر باید در صدد ارائه پاسخی مناسب برآید، لذا شاید به این نتیجه برسیم که چون قبلاً در محل میدان نقش جهان فعلی، باغ یا میدانی با ابعاد متفاوت از دوره های قبل وجود داشته، احتمالاً محور اصلی این میدان را منطبق بر محور آن میدان طرح نموده اند، که البته چون نقشه ای از آن میدان اولیه در دست نیست طبعاً نمی توان به نتیجه ای قاطع دست یافت.

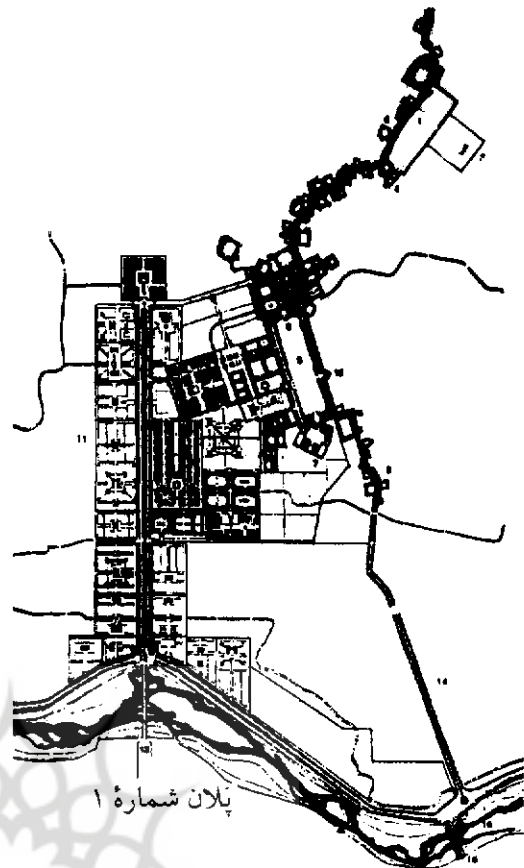
بد نیست به یکی از قدیمی ترین ساختارهای موجود مربوط به دوران قبل از اسلام به عنوان یک

هنگامی که به نقشه راهنمای شهر اصفهان چشم می دوزیم با نگاهی عمیق به بافت شهری موجود - که بخش عمده ای از استخوانبندی آن به اوایل قرن یازدهم (ه ق) برمی گردد - می توان نتیجه گیری هایی نمود که در نهایت ما را قادر می سازند تا به برداشت های جالبی در زمینه عناصر این بافت یعنی همانا اجزای نقطه ای در مجموعه یک بافت خطی (راسته شهری) برسیم.

مثلاً شاید تاکنون به دفعات در نقشه اصفهان دیده باشیم که امتداد محور اصلی چهارباغ عباسی اصفهان دقیقاً منطبق بر محور شمالی - جنوبی است، و یا امتداد محور طولی چهارباغ خواجو (صدر) تقریباً به موازات امتداد محور طولی میدان نقش جهان اصفهان است که این دو امتداد موازی، خود دارای زاویه ای معین با محور شمالی - جنوبی (چهارباغ عباسی) می باشد که پس از اندازه گیری بر روی نقشه با خط کش و تقاله حدوداً زاویه ۱۸ درجه

مختصات توپوگرافیک و ناهمواریهای منطقه‌ای) جهت طراحی عناصر شهرسازی و معماری، انتخابی مناسب از نظر میزان تابش حداکثر آفتاب و مسائل جانبی دیگر بوده و به بیان ساده‌تر دارای بالاترین قابلیت جذب در قالبی بهینه از نظر میزان انرژی خورشیدی و ملاحظات اقلیمی در همه فصول بوده است.

در اینجا بد نیست اشاره کنیم که در هنگام مطالعه سمت و سوی بهینه جهت استقرار عناصر معماری (نقطه‌ای) و عناصر شهرسازی (خطی) در معماری ایران زمین سه الگوی متمایز، متناسب با مکان استقرار هر محل ارائه شده است که اصطلاحاً این سمت و سوی مشخص را «رَوْن» می‌نامیده‌اند. و مشتمل بر سه قسم بوده که به فراخور استعداد هر محل یکی از آنها را به‌عنوان الگوی معماری و شهرسازی مورد استفاده قرار می‌داده‌اند.

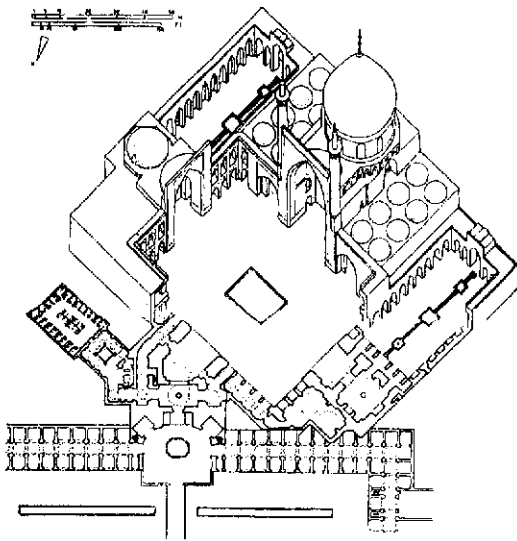
- ۱) رَوْن راسته (تقریباً در جهت قبله اسلش جنوب غربی - شمال شرقی)
- ۲) رَوْن اصفهانی (جنوب شرقی - شمال غربی)
- ۳) رَوْن کرمانی (شرقی - غربی)

که مثلاً برای شهرهایی نظیر تهران، یزد، جهرم، تبریز و برخی شهرهای دیگر از رَوْن راسته استفاده می‌شده که جهت این رَوْن تقریباً روبه‌روی قبله است (البته در این شهرها) و برای شهرهایی نظیر اصفهان، استخر، تخت جمشید و فارس از رَوْن اصفهانی که دارای سمت شمال غربی - جنوب شرقی بوده استفاده شده است.^۲ از رَوْن کرمانی نیز که دارای سمت شرقی - غربی

عصر نقطه‌ای نظر بیفکنیم که امروزه آن را به نام آتشیگاه می‌شناسیم و در واقع مجموعه عظیمی از بنایی چند طبقه بوده که برفراز تپه‌ای به همین نام در هشت کیلومتری غرب اصفهان در کنار جاده نجف‌آباد قرار دارد و فعلاً قسمتهایی از آن در تراز فوقانی تپه مذکور موجود می‌باشد؛ و متأسفانه بر اثر مرور زمان مصالح پرحجم آن از روی این تپه دست‌ساز به تاراج رفته است. لذا با کمی دقت در پلان این مجموعه و توجه به یکی از محورهای اصلی متعامد آن ملاحظه می‌کنیم که زاویه‌ای حدود ۲۰ درجه با امتداد شمال - جنوب دارد که این انحراف نیز دارای سمت جنوب شرقی - شمال غربی می‌باشد.^۱

لذا این مفهوم را می‌توان مستفاد نمود که از قریب به دو هزار سال قبل دست کم این مطلب به اثبات رسیده بود که این امتداد معین با توجه به طول و عرض جغرافیایی و موقعیت منطقه از نظر کد ارتفاعی از سطح دریا، ساختار زمین‌شناختی و نحوه مواجهه با طوفانهای محلی (بسته به

۱- تقریباً موازی با محور طولی میدان نقش جهان - پلان صفحه ۱۹۳ فصلنامه اثر شماره ۱۸ و ۱۹ لوحه شماره ۱۳، مقاله آتشیگاه اصفهان، نوشته ماکسیم سیرو
 ۲- پیرنیا، محمدکریم. کتاب معماری اسلامی ایران، صفحه ۱۷۲.

پلان شماره ۲

چهار جهت آن، ظرایف متقابل و متمایز گوناگون و جلوه‌های ویژه مجموعه چنان تحت تأثیر قرار می‌گیرد که هیچ‌گاه امکان آن را که حتی یک سر سوزن هم خطایی در کار باشد به ذهن خود خطور نمی‌دهد.

در اینجا بد نیست اشاره شود که در انجام هر عملی همواره احتمال «خطا» وجود دارد و تا هنگامی که این میزان خطا در محدوده‌ای قابل قبول از میزان دقیق و واقعی قرار داشته باشد قابل قبول و اغماض است و هنگامی که از آن محدوده مجاز خطا خارج شویم دیگر قابل قبول نیست و لفظ «اشتباه» بر آن اطلاق می‌گردد.

از طرفی با توجه به آنکه امتداد قبله در هر محل بسته به طول و عرض جغرافیایی آن منطقه تعیین می‌شود، در اصفهان هم بر اساس منابع موجود (کتب جغرافیا و تاریخ یا تقویم‌های نجومی) باید رو به سمت جنوب جغرافیایی، حدوداً معادل ۴۵ درجه به جانب غرب گردش نمود تا دقیقاً در جهت قبله قرار گیریم.

لذا با دانستن این مطلب که جهت صحیح قبله اصفهان دارای زاویه‌ای ۴۵ درجه با امتداد شمال-جنوب در سمت جنوب غربی-شمال شرقی است و دانستن این موضوع که در مدخل مسجد جامع عباسی اصفهان (امام) نیز زاویه‌ای ۴۵ درجه در راهروی سرپوشیده آن طراحی شده (در واقع

می‌باشد به این دلیل استفاده می‌شده که در کرمان طوفانی به نام طوفان سیاه وجود دارد که اگر شهر در جهت دیگری طراحی شده باشد خانه‌ها به هنگام وقوع آن غیرقابل استفاده می‌گردند. به علاوه این زون در عباس‌آباد، همدان و کوه الوند نیز به کار گرفته شده چون خود شهر جهت شرقی-غربی دارد و اگر جهتگیری‌ها شمالی-جنوبی باشند ریزش برف به گونه‌ای است که از سوز و سرمای زیاد امکان بازکردن درهای خانه میسر نمی‌گردد.

به علاوه همان‌طور که ملاحظه می‌شود در ارتباط با میدان نقش جهان محور اصلی آن دارای زاویه انحرافی حدود ۱۸ درجه شمال غربی-جنوب شرقی با امتداد شمال-جنوب بوده که در مقایسه با زاویه β (در شکل مربوط به زون اصفهانی) معادل ۱۲ درجه انحراف وجود دارد، لذا می‌توان چنین توجیه نمود که چون شهرهایی مانند اصفهان و شیراز دارای عرضهای جغرافیایی متفاوتی می‌باشند؛ قطعاً استفاده‌ای یکسان و دقیق از زون اصفهانی برای هر دو محل صحیح به نظر نمی‌رسد و این سمتگیری در قالب هر زون کلی است و آن را با یک میزان تغییر متناسب به فراخور موقعیت منطقه از هر نظر مورد استفاده قرار می‌دادند. پس تا اینجا معلوم شد که چرا محور طولی میدان دارای انحرافی از امتداد شمالی-جنوبی است که این امر در طراحی خیابانهایی چون عبدالرزاق، حافظ، احمدآباد، استانداری، سپه، چهارباغ خواجو (صدر) و... رعایت شده و به بیان ساده‌تر، این خیابانها راسته‌هایی جهت استقرار پلاکهایی با محورهای طولی موازی محور طولی میدان (محور بهینه اقلیمی) را حاصل می‌نمایند.

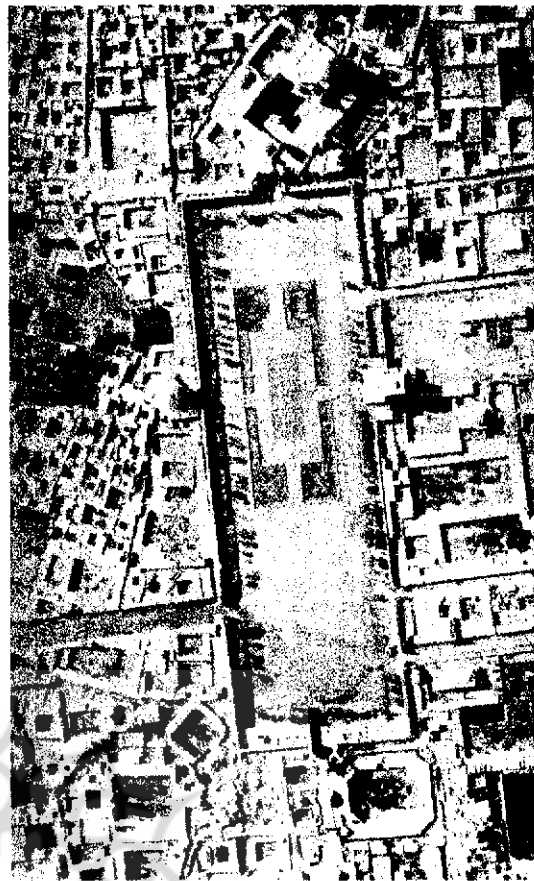
اما مطلب اصلی ما روی این نکته تمرکز دارد که می‌خواستیم در زمینه انحراف قبله مساجد بحثی را دنبال کنیم ولی ابتدا مقدمه‌ای لازم و نسبتاً طولانی در بالا آمد که خود کلیدی بر آن است تا مسأله انحراف قبله را بتوان بهتر مطرح نمود.

همان‌گونه که می‌دانیم هر بیننده‌ای اعم از عارف و عامی در مشاهده میدان نقش جهان و بناهای بی نظیر

مسجد (زیر گنبد دو پوش) قرار داشت را باز نمود و از داخل آن خانه خدا را به مدعیان نشان داد.^۳ البته در این مقال ما از نتیجه آن و اینکه آیا چنین گفتاری به عقل جور در می آید یا نه، کاری نداریم بلکه صورت مسأله مورد استفاده است که همانا سابقه تاریخی طرح ادعای وجود انحراف در قبله مسجد می باشد.

در این قسمت بد نیست اشاره شود که در تعیین سمت قبله جهت طراحی مساجد همواره در عمل خطا وجود دارد، ولی باید دامنه این خطا را مشخص نمود، که در بررسی میزان مجاز آن از منابع فقهی این نتیجه حاصل می شود که سمت قبله می تواند از طرفین تا میزان ۴۵ درجه به هر سو انحراف داشته باشد، چنانکه در برخی مساجد قدیمی و معروف جهان هم تا حدود ۳۶ درجه انحراف مشاهده شده است.^۴

نکته مهم دیگری که باید بیان نمود آن است که معمار همواره سعی بر آن دارد که محور اصلی مسجد را کاملاً در امتداد حامل جهت قبله طراحی نماید، به گونه ای که نمازگزاران هنگام اقامه نماز کاملاً موازی و متعامد بر دیواره های طرفین فضا تشکیل صف دهند و انحرافی در کار نباشد، زیرا وجود صفوفی منحرف در چهارچوبه یک فضای با

محور اصلی پلان مسجد معادل ۴۵ درجه گردش نموده است - پلان شماره ۲).

به علاوه اطلاع از وجود زاویه ای حدوداً ۱۸ درجه بین امتداد محور اصلی میدان و امتداد شمالی - جنوبی ما را به این نکته رهنمون می کند که نتیجتاً جهت قبله مسجد جامع عباسی (امام) دارای ۱۸ درجه انحراف با جهت واقعی قبله اصفهان می باشد که قبول آن در وهله اول باورکردنی نیست ولی هنگامی که با قبله‌نمایی (کالیبره شده) به محل می رویم مشاهده می کنیم که حدوداً ۱۵ درجه با سمت واقعی قبله اختلاف وجود دارد، که در اینجا ناخودآگاه به یاد آن حکایت معروف می افتیم که می گویند: هنگام تکمیل مسجد جامع عباسی میان برخی از مدعیان استاد سید علی اکبر اصفهانی (آبر معمار سازنده مسجد و طراح میدان) این مسأله مطرح شد که قبله آن دارای انحراف می باشد و استاد نیز جهت اثبات صحت قبله مسجد، آن دریچه ای که در قسمت فوقانی محراب اصلی

۳- برخی از صاحب نظران را عقیده بر آن است که دو بیت شعری را که واهب اصفهانی به عنوان ماده تاریخ بنا سروده است و در حاشیه تحتانی درب اصلی مسجد بر روی نقره حک گردیده (مذکور در ذیل) نیز علاوه بر به دست دادن سال اتمام بنا (شد در کعبه در صفهان باز= ۱۰۴۶ هـ ق) احتمالاً نشان دهنده همین واقعه است (رؤیت خانه خدا، از درون دریچه). و اما مضمون شعر:

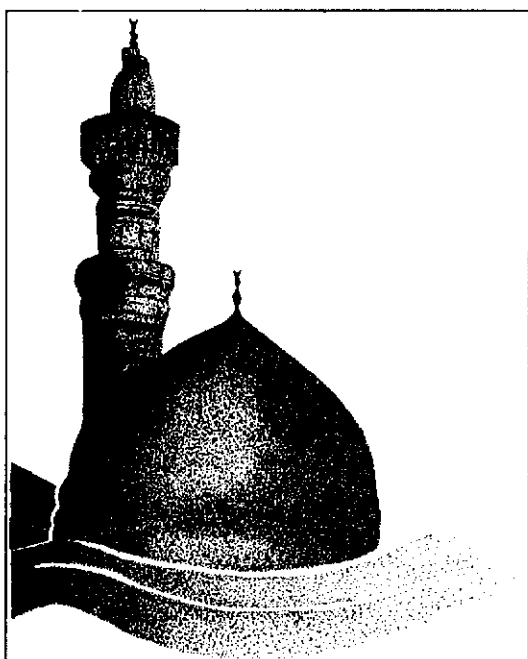
باز شد چون به تازگی این در

در صفهان به روی اهل نیاز

فکر تاریخ کرد و «واهب» گفت

شد در کعبه در صفهان باز

۴- کتاب معماری مساجد جهان ترجمه دکتر سلطانزاده صفحه ۲۶ که همه این موارد حاکی از میزان خطای قابل قبولی از سوی معماران است.

مساجدی چون مسجد سید، مسجد میرزا محمدباقر و... را می‌توان برشمرد). از طرفی داده‌های جدول به ما نشان می‌دهند که هیچ‌یک از مساجد مورد بررسی دارای انحرافی افزون بر ۱۵ درجه از جهت قبله نمی‌باشند، (به استثنای ردیف ۸ جدول) لذا با اثبات این موضوع که معماران اصفهانی جهت صحیح قبله را می‌دانسته‌اند (جهت صحیح به کار گرفته شده در طرح اولیه مسجد جمعه و مسجد جورجیر که در محل آن فعلاً مسجد حکیم قرار دارد و هنوز سردر دیلمی جورجیر در ضلع شمال غربی آن موجود می‌باشد). معلوم می‌شود این میزان خطا را که مقدار آن هم حدود ۸ درصد^۵ می‌باشد به دلیل ملاحظات مذکور در فوق از نظر اقلیمی آن هم عمداً مرتکب شده‌اند. و پس از طرح ثانویه مسجد جمعه از این الگو به‌طور یکنواخت در طراحی مساجد دیگر به‌عنوان معیاری شاخص و بارز آن هم با کمی اختلاف تا پایان دوره صفوی در اصفهان کاملاً استفاده شده است.

۵- اوژن گالدیری، مسجد جامع اصفهان، ترجمه دکتر عبدالله جبل عاملی، انتشارات سازمان میراث فرهنگی، اصفهان، ۱۳۷۰، ص ۱۵۵.
 ۶- $\frac{15}{180} = 8.3\%$ درجه

زوایای قائمه علاوه بر پایین آوردن ظرفیت مسجد از نظر تعداد نمازگزار، باعث نوعی عدم تمرکز و ناشکیلی در آرایه جمعیت داخل فضا می‌شود که به جنبه کارکردی (فونکسیون) بنا لطمه وارد می‌آورد. لذا از داده‌های جدولی که تهیه شده می‌توان چنین دریافت که کلاً امتداد محور فضای مسجد با امتداد قبله محراب آن مطابقت کامل دارد (به استثنای ردیف ۱۳ جدول)، از طرفی مشاهده می‌شود که در طراحی مساجد اولیه در اصفهان مثل طرح اولیه مسجد جمعه اصفهان سعی بر آن بوده که محور اصلی فضا دقیقاً منطبق بر جهت قبله باشد در صورتی که در طراحی ثانوی مسجد ملاحظه می‌شود ۱۵ درجه گردش و انحراف در محور اصلی مسجد نسبت به قبله وجود دارد که دقیقاً بر رَوَن راسته منطبق می‌باشد و ملاحظات دیگری بغیر از جهت دقیق قبله مطرح شده که قطعاً دارای امتیازات بیشتری بوده است.^۵ و همین امر نشان دهنده معلوم بودن جهت صحیح قبله در آن زمان می‌باشد.

و یا آنکه در طراحی مدارس علمیه (چهارباغ، درب کوشک و...) امتداد شمالی-جنوبی برای محور اصلی فضا در نظر گرفته شده (که فقط دارای ۱۸ درجه انحراف در محور اصلی از رَوَن اصفهانی می‌باشند). و این امر نشان می‌دهد که برای مدارس انطباق محور اصلی فضا بر جهت قبله به‌عنوان هدف اصلی در طرح وجود ندارد و محراب موجود در مدرسه چهارباغ حدود ۴۰ درجه انحراف دارد که خود این امر را می‌توان چنان توجیه نمود که محراب طراحی شده بیشتر جنبه تزیینی و غیرکاربردی داشته است، هر چند که اقامه نماز در مقابل چنین محرابی از لحاظ شرعی اشکالی ندارد. (چون کمتر از ۴۵ درجه مجاز است).

از طرفی هنگام مشاهده جدول چنین بر می‌آید که در معماری دوره قاجار بیشتر سعی بر آن است که محور اصلی بنا بر جهت صحیح قبله منطبق باشد. (مانند مساجد دوران اولیه اسلام، مثل طرح اولیه مسجد جمعه، طرح اولیه مسجد حکیم، و

ردیف	نام مسجد یا محل مورد مطالعه	انحراف محور اصلی فضای مسجد یا محل	امتداد میانگین متعامد بر سطح محرابها یا سمت قبله مسجد	دوره ساخت	ملاحظات و برداشتها
۱	محراب امام جمعه (گودال جدید داخل میدان نقش جهان)	محور اصلی میدان زاویه ۱۸ درجه یا محور شمالی - جنوبی دارد.	دقیقاً به سمت قبله واقعی است	۱۳۱۲ هـ ق ۱۳۷۲ هـ ش	این محراب را برای اقامه نماز جسمه پس از کشف فرش سنگی و پشمه‌دار، شهرداری اصفهان طراحی نمود، این اندازه‌گیری خود سنجاری جهت کنترل در دقت قطب‌نمای مورد استفاده به حساب آمد.
۲	مسجد جامع عباسی (مسجد امام)	دارای ۱۵ درجه انحراف از امتداد قبله	۱۵ درجه انحراف از قبله واقعی	۱۰۳۸-۲۸-۱۰ هـ ق	ملاحظه می‌شود که این انحراف ۱۵ درجه دقیقاً در متابعت از محور اصلی میدان نقش جهان در نظر گرفته شده که البته دلیل اصلی این انحراف تمایل در میزان محرومیت از تابش بهینه آفتاب در فضا می‌باشد که دقیقاً بر زون راسته منطبق می‌باشد.
۳	مسجد شیخ لطف‌الله	دارای ۱۵ درجه انحراف از امتداد قبله می‌باشد.	۱۵ درجه انحراف از قبله واقعی	۱۰۲۸-۱۱-۱۰ هـ ق	ملاحظه می‌شود وجود این انحراف ۱۵ درجه دقیقاً در متابعت از محور اصلی عرضی میدان صورت گرفته که با توجه به نداشتن فضای باز از نظر میزان نورگیری قابل توجه نمی‌باشد و سئواله همخوانی در جهت محورهای پلان هم با مسجد جامع عباسی مطرح نمی‌باشد.
۴	مسجد جامع عتیق جمعه (طرح ثانویه)	دارای ۱۳ درجه انحراف از امتداد قبله می‌باشد.	۱۳ درجه انحراف از جهت قبله	۱۵۶ هـ ق به بسمد (طرح ثانویه مسجد)	ملاحظه می‌شود این پلان ثانویه مسجد است که هم‌اکنون به میزان ۱۳ درجه محور اصلی مسجد را از امتداد قبله واقعی انحراف داده‌اند تا در میزان نورگیری فضاهای سر باز مؤثر افتد.
۵	مسجد جامع عتیق (جمعه) (طرح اولیه)	دارای ۲ درجه انحراف از امتداد قبله است.	دارای ۲ درجه انحراف معموس بوده است.	دوره عباسیان (طرح اولیه مسجد جمعه)	ملاحظه می‌شود پلان اولیه مسجد (کتاب مسجد جامع اصفهان، ص ۱۵۵) دارای محور اصلی در امتداد قبله واقعی بود (فقط با ۲ درجه اختلاف) در واقع پلان ثانویه نسبت به پلان اولیه در محور اصلی ۱۵ درجه انحراف پیدا کرده است.
۶	مسجد دشتی	دارای هیچ انحرافی نمی‌باشد.	دارای هیچ انحرافی نمی‌باشد.	قرن هشتم هـ ق	ملاحظه می‌شود دقت اندازه‌گیری بالا بوده و جهت قبله به‌طور صحیح معلوم بوده است.
۷	مسجد گار (در منطقه کراچ)	دارای ۱۵ درجه انحراف از امتداد قبله می‌باشد.	دارای ۵ درجه انحراف می‌باشد.	۵۱۵ هـ ق ۱۱۲۱ م.	ملاحظه می‌شود دقت اندازه‌گیری خوب بوده است و به نظر می‌رسد مسجد تک ایرانی بوده است.
۸	مسجد ازیوان	دارای ۲۵ درجه انحراف	دارای ۲۵ درجه انحراف	قرن هشتم هـ ق	فعلات حیاط و مسحن از آن پائی نمانده ولی احتمالاً ملاحظات ویژه از نظر تابش نور مد نظر بوده و بنا در اندازه‌گیری با اجرا خطا داشته است.
۹	مسجد درب‌کوشک	۱۳ درجه انحراف دارد.	دارای ۱۲ درجه انحراف	به حکایت کتیبه سردر ۱۳۳۲ هـ ق	انحراف احتمالاً به واسطه نورگیری و تابش بوده است (زون راسته).

ردیف	نام مسجد یا محل مورد مطالعه	انحراف محور اصلی فضای مسجد یا محل	امتداد میانگین متعامد بر سطح محرابها یا سمت قبله مسجد	دوره ساخت	ملاحظات و برداشتها
۱۰	مدرسه دربکوشک (باقریه)	۲۵ درجه انحراف دارد. (شمالی - جنوبی)	۲۵ درجه انحراف دارد ولی در زیرزمین آن محراب دوره تیموری هیچ انحرافی ندارد.	دوره آق‌قویونلو	چون مدرسه بوده عمده‌تأ مسأله تابش آفتاب بیشتر مد نظر بوده است.
۱۱	مسجد قطیبه	۱۵ درجه انحراف	۱۵ درجه انحراف	۹۵۰ هـ ق	احتمالاً مسأله تابش آفتاب مد نظر بوده است (زَوْن راسته).
۱۲	مسجد آقا میرزا محمدباقر چارسوقی	هیچ انحرافی ندارد	هیچ انحرافی ندارد	دوره قاجار	نظر به محدودیت مسجد عمده‌تأ برای اقامه نماز مورد استفاده واقع می‌شده و مسأله تابش آفتاب مهم تلقی نشده است.
۱۳	مدرسه شمس آباد	۲۵ درجه از امتداد قبله انحراف دارد.	حدود ۵ درجه انحراف دارد.	۱۱۲۵ هـ ق ۱۷۱۳ م.	می‌توان گفت که معماری هم مسأله تابش آفتاب در فضای باز و هم مسأله امتداد صحیح قبله را مد نظر گرفته، البته دلیل عمده آن تک‌ایوانی بودن مدرسه است که در نظر گرفتن جهت تابش برای فضای سرپشته ضلع جنوبی عاقلانه به نظر نمی‌آمده است.
۱۴	مدرسه چهارباغ	حدود ۳۵ درجه انحراف دارد.	حدود ۲۰ درجه انحراف دارد.	۱۱۱۶-۲۶ هـ ق ۱۷۰۴-۱۲ م	حالت این اختلاف فاحش آن است که اولاً حدود ۶۰ متر عرض مسجد در یر خیابان چهارباغ واقع می‌باشد که به دلیل این طول زیاد از محور اصلی خیابان چهارباغ تبعیت نموده و از طرفی کاربرد اصلی مکان به‌عنوان مدرسه بوده که مسأله تابش آفتاب با توجه به چهار ایوانی بودن آن الویت داشته است.
۱۵	مسجد سید	هیچ انحرافی ندارد.	هیچ انحرافی ندارد.	۱۲۵۵-۱۳۱۱ هـ ق	جهت قبله اهمیت بیشتری داشته است تا امتداد بازارچه مقابل سردر.
۱۶	مسجد رحیم‌خان	۱۳ درجه انحراف دارد.	۱۳ درجه انحراف دارد.	۱۲۹۰ هـ ق	تبعیت از زَوْن راسته
۱۷	مسجد مصری (شبهستان یاقی مانده آن)	صحیح وجود ندارد.	هیچ انحرافی ندارد.	۱۰۶۱ هـ ق	انحراف نداشتن قبله شبهستان یاقی مانده مسجد دلالت بر آن دارد که از وجود سمت درست قبله قطعاً با اطلاع بوده‌اند.
۱۸	مسجد حکیم	۳ درجه انحراف دارد.	۳ درجه انحراف دارد.	۱۰۶۷-۷۳ هـ ق	وجود جهت صحیح قبله در این مسجد با توجه به آنکه مسجد جامعی از دوره دیلمی در این مکان وجود داشته نشان می‌دهد که به احتمال زیاد آن مسجد هم با توجه به محدوده و پلان مسجد فعلی محور اصلی و قبله آن صحیح بوده و در طرح اولیه‌اش با مسجد جمعه از نظر جهت همخوانی داشته است که همه این عوامل نشان‌دهنده معلوم بودن جهت دقیق قبله برای معماران این خطه در صدر اسلام بوده است.